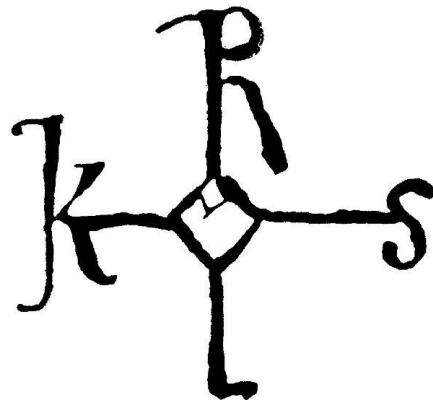

Jacques Janssen

**DE GESCHIEDENIS VAN HET GREGORIAANS
IN HEDENDAAGS PERSPECTIEF**

**EEN SCHOOLVOORBEELD VANUIT DE
*SCHOLA CANTORUM KAROLUS MAGNUS***

INHOUDSOPGAVE

Inleiding

Inhoudsopgave

Hoofdstuk I: Ontstaan, opkomst en verval van het gregoriaans

De joodse en de vroeg-christelijke traditie

Keizer Constantijn en de vroege kerkvaders

De benedictijnen en Gregorius de Grote

De Koptische traditie

“De oudste dochter van de kerk”

De koning, de keizer en de paus

Guido Monaco van Arezzo: lijnen, noten en toonladders

De editio Medicaea en de Pustet uitgave: een lang verhaal in het kort

Samenvatting hoofdstuk I

Hoofdstuk II De restauratie van het gregoriaans: monnikenwerk, mensenwerk

Dom Prosper Guéranger: de inspirator en zijn inspiratie

Het team van Guéranger: Paul Jausions en Joseph Pothier

De gregoriaanse melodieën hersteld: de Pyrrhusoverwinning van Pothier

Mocquereau en de paleografie

Pothier en Mocquereau: Gregorius de Grote en zijn secretaris

De Vaticaanse editie: Pothier versus Solesmes

Diepe roerselen, belangen en conflicten

Een tussentijdse balans

Politieke en literaire connecties

De sound van Solesmes

Solesmes in de twintigste eeuw

Samenvatting hoofdstuk II

Hoofdstuk III: Gregoriaanse hoogtepunten in de lage landen tot 1940-45

Uit sinds lang vervlogen tijden

De Opstand (1568-1648) en de gevolgen voor de katholieke kerkmuziek

Kloosters en kapittels

Concerten, grote missen, Duitse missen: het echec van de gewijde zang

Abbé Nicolaus Adrianus Janssen: een ‘motu proprio’ avant la lettre

Het Gregoriusblad en de Nederlandse Sint Gregorius Vereniging (NSGV)

Mannen van onbesproken gedrag

Mevrouw Ward en meneer pastoor

Samenvatting hoofdstuk III

Hoofdstuk IV: Het gregoriaans in biografisch perspectief na WO II

De Wardbeweging en de Gehrelsmethode

Stan en Jan voegen zich in het koor

De gevangenis en het klooster, Ward en Gehrels; eindelijk Nijmegen!

De gregoriaanse traditie: ideologie? nostalgie?

Van het Dukenburgs Gregoriaans Mannenkoor naar de Stuurgroep

De semiologie: Cardine, Joppich, Wesselingh, Schneyderberg!

Hoofdstuk V: De Schola Cantorum Karolus Magnus, opgericht in 1983

Ik ben al begonnen. Uitgangspunt is hier ons eerste gezang, de introitus *Ad te levavi*. Aan de hand daarvan ga ik de hele geschiedenis (neumen, kwadraatnoten, Medicaea, Pustet, Vaticana, Solesmes zonder en met episema, graduale triplex) kort en illustratief samenvatten. Dan volgens de eerste optredens (Willibrord!) en het afscheid van Fred.

Hoofdstuk VI De toekomst van het gregoriaans: kerk of concert?

INLEIDING

Op 3 mei 1988 werd te Nijmegen de 'schola cantorum Karolus Magnus' opgericht, een niet alledaagse gebeurtenis die te meer cachet krijgt sinds die schola in 2013 haar vijftiende jaar bestaan vierde. Een degelijke verantwoording voor een dergelijke buitenissigheid lijkt niet overbodig, want wie richt in 's hemelnaam in 1988 een gregoriaanse schola op en houdt die meer dan 25 jaar in stand? Het is immers de periode waarin het gregoriaans uit de kerken verdwijnt en het ziet er inmiddels naar uit dat ook de kerken verkrummen in een groeiend aantal sektarische verbanden. Waar blijft het gregoriaans dan? Wat is het eigenlijk en is het niet te oud om van deze tijd te zijn?

De *raison d'être* van de schola ligt primair in wat die schola de afgelopen 25 jaar heeft laten zien en vooral heeft laten horen. Men kent de boom nu eenmaal aan de vruchten. Van meet af aan zijn de *acta et gesta* van de schola vastgelegd. Koos Leemker en Jan Bernards hebben in een uitvoerige kroniek verslag gedaan van alle optredens, cd-opnames en verdere belangrijke gebeurtenissen. Het is een indrukwekkend geheel geworden.

Behalve aan een chronologisch en uitvoerig overzicht ontstond behoefte aan een inhoudelijke verantwoording over de afgelopen vijftiende jaar. Het antwoord op de eerder opgeworpen vragen is niet onmiddellijk en ter plekke gegeven met de oprichting van de schola. Het gregoriaans kent een zeer lange traditie en het gaat om de oudst genoteerde muziek in de westerse cultuur. Maar dat betekent niet dat er een oerversie beschikbaar is waaruit de verdere geschiedenis voortvloeit. Hoe verder we teruggaan, hoe meer zijtakken. Het gregoriaans begint in een delta van uiteenlopende stromingen. Daarna dreigt het enkele eeuwen te verzanden in een woestijn van onkunde. De kerk probeert vervolgens de vele stromen in een rechte lijn te kanaliseren. Dat gebeurde al op initiatief van Karel de Grote. Ook het concilie van Trente deed een poging die echter tot mislukken gedoemd was omdat de verbinding met de oude bron afgesloten was. Er werden wel kanalen gegraven maar er liep geen water door. In de negentiende eeuw slagen de monniken van Solesmes erin het kluwen van de oude delta in kaart te brengen. Ook nu kanaliseert de kerk. Ze doet het op betere gronden dan ooit, maar de behoefte aan uniformiteit en

rechtlijnigheid doet geen recht aan de veelkleurige waaier die de vroege geschiedenis ons toewuift. We zullen zien dat het geheel in de lijn van Solesmes gedacht is, wanneer we beweren dat het gregoriaans steeds opnieuw uitgevonden moet worden. Men kan natuurlijk op pragmatische of liturgische gronden tot een bepaalde uitvoeringspraktijk besluiten en dat gebeurt ook in de regel. Men doet dan echter het gregoriaans te kort. Van een kunstwerk maakt men zo een gebruiksvoorwerp. In een liturgische context kan men dan spreken van een heilig gezang zoals men spreekt van heilig vaatwerk. Maar hoe heilig dan ook, het gregoriaans wordt een middel en verliest aan intrinsieke waarde.

De schola cantorum Karolus Magnus heeft door de jaren heen geprobeerd op haar manier het gregoriaans te herstellen. Niet primair ten dienst van de liturgie, al heeft de schola ook daar op gezette tijden aan bijgedragen. Het hoofddoel is het gregoriaans de ruimte te geven die het verdient en het op zijn eigen vleugels te laten vliegen. Jan van Kilsdonk (2013, 86) die voor de dagelijkse praktijk koos voor de volkstaal, zag heel goed dat de Latijnse liturgie en het gregoriaans daardoor niet verdwijnen. Ze blijven eeuwig “zoals Rembrandt eeuwig blijft; temeer nog omdat wie die liturgie nog zingt, het meestal erg goed zingt, want het zijn de specialisten die zich er nu aan wijden”. Met die pretentie is de schola cantorum Karolus Magnus opgericht. Het is een pretentie die hoger reikt dan haalbaar is voor welwillende amateurs, maar een stip op de horizon zet die een langer bestaan dan vijftientig jaar rechtvaardigt.

Dit boek is een poging het streven van de schola tegen de achtergrond van de geschiedenis van het gregoriaans te schetsen. Aanvankelijk was die geschiedenis slechts bedoeld als de vage achtergrond van een groepsportret. Al schrijvend drong de geschiedenis zich op en is het decor waarvoor de schola optreedt steeds verder verfraaid en uitgebouwd. Het boek kent vijf bedrijven. Het eerste en tweede bedrijf laten alleen het decor zien. De spelers zijn dan nog verborgen in de coulissen van een voorgeschiedenis die eeuwen verder terug reikt dan hun geboortedag. Pas in bedrijf drie verschijnen de schola-leden, schoorvoetend, één voor één, gelokt door een melodie van eeuwen her. In bedrijf vier klinkt het eerste gezamenlijke gezang. Pas in het laatste bedrijf kan geprobeerd worden de prangende vragen van hierboven te beantwoorden.

In hoofdstuk I gaat over het ontstaan, het verval en de restauratie van het Gregoriaans. Over het ontstaan is weinig bekend. Het verval is duidelijk aanwijsbaar in afgeknotte, op de smaak van de tijd geretoucheerde melodieën. Men was gewoon niet in staat de oude bronnen te lezen en borduurde voort op wat men dacht dat er stond. Het doet een beetje denken aan de eerste vertalers van het Egyptische schrift die er een beeldtaal in zagen en vervolgens hun fantasie de vrije loop lieten. Een vergelijkbare onkunde inzake het gregoriaans, gaat eeuwenlang gepaard met een betrekkelijke desinteresse. De polyfone muziek vraagt alle aandacht en dat is gezien de deplorabele staat van het gregoriaans en de dito uitvoering ervan te begrijpen. Toch overleeft het en blijft de nagalm van een mysterieus verleden velen boeien. De herlevende interesse in de negentiende eeuw onder enkele musicologen krijgt definitief vorm wanneer vanuit de abdij van Solesmes enkele liturgisch en muzikaal begaafde benedictijner monniken op zoek gaan naar de oude handschriften en er in slagen die te ontsluiten. De Franse politieke context geeft een eigen *couleur locale* aan deze herleving. Solesmes past in de royalistische tegenstroom die het *ancien régime* probeert te herstellen maar die naarmate de eeuw vordert in conflict komt met een gesecculariseerde, republikeinse samenleving. Solesmes raakt in het vaarwater van de *action française* en het gregoriaans dreigt een aura van behoudzucht en conservatisme te krijgen, zeker als het integralisme de overhand krijgt in de kerk. Op een berg van conflicten - binnen het klooster, tussen de kloosters, binnen het Vaticaan, tussen het Vaticaan en de kloosters, tussen de kloosters en de Franse staat, tussen de Franse staat en het Vaticaan – groeit een stevige boom en Solesmes krijgt aanzien vanwege de wetenschappelijke en overtuigende aanpak. Voorlopig echter blijft de Duitse Pustet-uitgave uit Regensburg, die gebaseerd is op de oude Medicaea versie, gehandhaafd omdat het Vaticaan de gelijknamige drukker een licentie van dertig jaar gegeven heeft. Pas op het breukvlak van twee eeuwen krijgt het gregoriaans een nieuw, in Solesmes geretoucheerd gezicht dat beeldbepalend zal zijn voor de verdere toekomst. Het gregoriaans van Pothier en Mocquereau - de belangrijkste restaurateurs wier diepgaand verschil van mening in een katholieke optelsom wordt uitgewist - wordt het gregoriaans *tout court*. Niet alleen omdat de katholieke kerk het liturgisch voorschrijft, maar ook omdat de *sound* van Solesmes, wanneer in 1930 de eerste grammofoonplaat verschijnt, de wereld verovert. Het gregoriaans wordt Frans *patrimoine*, waar ook de republiek niet omheen kan, het wordt vervolgens Europees cultuuroed en tenslotte werelderfgoed.

In hoofdstuk II onderzoeken we de geschiedenis van het gregoriaans in de Nederlanden. We zullen zien dat het gregoriaans diepe wortels heeft die reiken tot Willibrord en waarvan de spruiten al rond 900 in de getijden van bisschop Radboud boven de grond komen. Helaas is veel verloren gegaan in de eeuwen die volgen, met name door de Opstand. De beeldenstorm ging gepaard met een muzikale kaalslag. De zoveel belovende Hollandse school vindt in Sweelinck nog haar hoogtepunt, maar dan valt ze stil. In de openbaarheid klinkt slecht de Datheense psalm en achter de muren van de schuilkerken en in de duistere hoeken van de kloosters ruist een zacht maar degenererend gregoriaans. Als de katholieken uit hun heilige hollen komen herleeft hun muziek, maar het gehalte ervan kan niet tippen aan wat vóór de reformatie te horen was. Het gregoriaans zakt verder weg en de polyfone muziek klinkt luid, steeds luider maar is van een dubieus gehalte. Abbé Nicolaus Janssen is rond 1850 de klokkenluider die nog nauwelijks gehoord wordt, maar die achteraf gezien de agenda al kende. In de Utrechtse synode en later in de besluiten van Pius X klinken zijn gedachten door: het gregoriaans is de kerkmuziek bij uitstek, alle polyfone muziek behalve die van Palestrina of muziek die daarop geënt is, wordt verbannen. Vooral het Duitse Cecilianisme is hier beeldbepalend geweest. De Nederlandse Sint Gregorius Vereniging (NSGV) werd erdoor geïnspireerd en droeg er de feilen van: surrogaat-Palestrina en gregoriaans uit Regensburg. Begin negentiende eeuw kiest de Paus voor Solesmes. Schoorvoetend maar daarna uit overtuiging, immers *Roma locuta*, kiest de NSGV nu voor de *Vaticana* van Solesmes. Na een heftige strijd tussen aequalisten en mensuralisten, ook hier te lande uitgevochten, winnen de eersten en blijft de duur van alle gregoriaanse noten in principe gelijk. Typisch Nederlands is het grote succes van de Ward-methode. De methode werd ontwikkeld door de Amerikaanse musicologe Justine Ward. Aan de basis ligt een muziekpedagogiek die gebruik maakt van de inzichten van Dom Mocquereau wiens ritmiek en chironomie de boventoon voeren. In Nederland wordt het gregoriaans in het midden van de 20^e eeuw het intrigerende geluid van een emanciperend volksdeel en het bezit van alle plaatselijke (mannen)koren. Speciale aandacht zullen we geven aan een van de grondleggers van de Ward-methode in Nederland, pastoor Henri Vullingsh, een warme pleitbezorger van het gregoriaans en een verzetsheld van formaat bovendien. In zijn persoon krijgt het gregoriaans een humanitair gezicht.

In Hoofdstuk III verschuift de aandacht van historiografie naar biografie. We zullen beschrijven hoe de zangers van de schola cantorum Karolus Magnus en hun tijdgenoten vanuit uiteenlopende achtergronden kennis maken met de gregoriaanse zang. Wat heeft hen daarin geboeid en waarom boeit het hen nog steeds?

In hoofdstuk IV verschijnt de schola cantorum Karolus Magnus *en groupe* op het toneel. We vragen ons af wat tegen het licht van de geschiedenis wat de bijdrage van deze schola was aan de gregoriaanse traditie. Men kan het lezen als een verantwoording van 25 jaar gregoriaans zingen onder de leiding van dirigent Stan Hollaardt. Zijn studie en bezielende overdracht hebben de schola een gezicht gegeven. In dit hoofdstuk zullen we alle gregoriaanse varianten aan de hand van de advents-introïtus *Ad te levavi*, het eerste gezang dat de schola vertolkte, de revue laten passeren. De nieuwe inzichten van Dom Eugène Cardine, de opvolger van Pothier en Mocquereau, komen uitvoerig aan de orde. Tenslotte wordt gepoogd handreikingen te bieden voor koren die hun zangpraktijk willen vernieuwen. We zullen zien dat de geschiedenis ons wel degelijk iets kan leren.

Hoofdstuk V stelt de vraag naar de toekomst. Zal het gregoriaans overleven als kerkmuziek, of zal het slechts, en dan bij uitzonderlijke gelegenheden, overleven als concertmuziek. Of is daar een gebied tussen nieuwe mogelijkheden biedt voor de oude zang? De geschiedenis zal ons leren dat het gregoriaans niet terug te voeren is op één eenduidige bron. Het gaat om een moeilijk te herleiden, 'meerstemmige' traditie waartoe we ons alleen creatief kunnen verhouden. We moeten de traditie maken, steeds weer. En steeds onder andere omstandigheden en op uiteenlopende niveaus. In Frankrijk in de negentiende eeuw onder een laïcistisch regiem; in Nederland in een tijd van emancipatie en verzuiling; in de naoorlogse en post-conciliaire periode; in een klooster, in een land, in een schola; als westers cultuurgoed en als dierbare herinnering uit een vervlogen jeugd. Op al die niveaus en in al die omstandigheden wordt het gregoriaans ontdekt, herontdekt, krijgt het steeds weer nieuwe betekenis en wordt de traditie, die nooit bestond maar altijd blijft trekken en inspireren, opnieuw uitgevonden.

Tenslotte beoogt dit boek een inleiding te bieden die een minimum aan voorkennis vereist. De schrijver is musicoloog noch historicus. Dat heeft ongetwijfeld nadelen en specialisten zullen die maar met moeite verdragen, maar het bevordert naar wij

hopen de verstaanbaarheid. Er bestaat in het Nederlands geen algemeen toegankelijke inleiding in het gregoriaans. Veel beschouwingen komen uit vervlogen tijden en sommigen zijn te technisch en te specifiek van aard.

Waar de schrijver een amateur is, is hij dus ook een oprechte liefhebber. Dat zal er toe leiden dat hij soms onverhoeds de ik-vorm kiest. Het gregoriaans heeft mij al als kind gegrepen en nooit meer losgelaten. Een gegoede katholieke opvoeding heeft mij veel gebracht in kennis en levensvreugde. De koers die het schip der kerk na een kleine correctie tijdens het Tweede Vaticaans concilie vaart, heeft mij in hoge mate van die kerk vervreemd. Humaniteit is voor mij een conditie tot religie en geen bijproduct. Het gregoriaans is voor mij de spirituele reddingsboot geweest waarin ik ergens in de buurt maar op steeds grotere afstand van het schip der kerk ronddobber. Het was een waar genoegen de afgelopen vijftientig jaar dat er een schola ontstond, waardoor ik niet langer alleen maar in konvooi mijn weg mocht zoeken. Inmiddels spreekt vanaf het dek van het schip der kerk een nieuwe kapitein die ook voor de vele kleine bootjes die rond dat schip meevaren hoorbaar is. In veel mindere mate dan daarvoor lijkt de kerk een in zichzelf gekeerd instituut dat slechts bezig is met het eigen gelijk.